

K možnostem využití variantních čtení Vulgáty při analýze církevněslovanských překladů biblických knih

Josef Línek

1. Při posuzování jakéhokoli překladu je bezesporu nezbytné přihlížet k originálnímu znění překládaného textu. Je-li hodnoceným překladem středověký převod biblických knih z latiny, práce posuzovatele má některé zvláštnosti, na něž nelze nebrat zřetel. Přeložený text, zejména dochoval-li se v rukopisné podobě, je zpravidla jen kopií překladu, často ne zcela věrnou. Existuje-li kopií několik či dokonce větší množství, vzniká potřeba popsat filiační vztahy mezi nimi a stanovit, která z dochovaných verzí se nejvíce blíží prvotní podobě překladu. Konkrétní jinojazyčná předloha překladu, tedy manuskript obsahující původní znění převáděných biblických knih, je obvykle neznámá, takže hodnotitel často porovnává přibližnou podobu originálu s nedokonalým zněním překladu.

Výše nastíněná specifika (nedochovaný protograf překladu, neznámá předloha, existence značného množství vzájemně se lišících kopií překladového textu, jejichž vzájemná filiace je málo zřetelná) se vztahují i na soubor textů, na němž hodláme demonstrovat užitečnost soustavného přihlížení k různocněním Vulgáty. Jde o charvátskohlaholský překlad lekcí z knih Malých proroků. Vznik tohoto překladu – dále jej značíme GIL – je třeba klást do období mezi vydáním dvou dekretů (1248 a 1252), jimiž papež Inocenc IV. schválil užívání církevněslovanských bohoslužebných knih v diecézích na území dnešního Chorvatska, a vznikem nejstarších dochovaných opisů GIL (poslední třetina 14. století). Reakcí, kterou benevolentní papežův postoj vyvolal, byly revize starších charvátskohlaholských překladů s řeckou biblickou předlohou a vznik nových překladů z bible latinské. Nové překlady však ani zdaleka nedosahovaly kvalit převodů starších. Už Pavel Josef Šafařík upozornil na skutečnost, že v nově vzniklých překladech z Vulgáty lze najít „často velmi směšné klesky“ (Šafařík 1853, s. LII). Dokladem o mnohdy neúspěšném úsilí charvátskohlaholských překladatelů je mj. relativně hojný výskyt překladatelských pochybení v GIL, jejichž charakter popsala ve svých studiích Helena Bauerová (např. Bauerová 1996).

Opisy GIL nalezneme zejména v rukopisných charvátskohlaholských breviářích, překlad reprodukuje i staré tisky, z nichž sledujeme Baromičův prvotisk (Ba, 1493). Nejdelší dochované kopie zpravidla tvoří 7 až 13 úvodních veršů první kapitoly jednotlivých proroctví. Výjimku představuje lekce z proroctví Joelova v breviářích Lublaňském a Novljanském II. (verše 1–20 první kapitoly) a také čtení z proroctví Jonášova v breviářích Illyrico 5, Lublaňském a Moskevském (Jon 1,1–2,7), jež však od verše Jon 2,4 zjevně nemá charakter nezávisle vzniklého překladu latinské předlohy a mísí se s překladem předlohy řecké. Námi sledované rukopisné i tištěné verze GIL se vzájemně výrazně liší rozsahem, grafikou, rozmístěním lakun atp. Zároveň je však nesporné, že všechny verze jsou kopiemi jediného překladu latinské předlohy; tato skutečnost vyplývá mj. ze shodné distribuce stop po překladatelských lapech ve všech sledovaných variantách GIL.

Úseky překladu GIL s odpovídajícími pasážemi Vulgáty a různocšteními k nim přejímáme z naší nepublikované disertační práce (Línek 2008, s. 71–96), ze stejného zdroje pocházejí i části komentářů k ukázkám. Transliterace GIL do latinky má některá specifika, na něž je třeba upozornit:

- a) K přepisu hlaholských textů užíváme kombinaci české latinky a několika dalších liter – „é“ za hlaholskou literu „šta“, „j“ za „děrv“, „b“ za tzv. *štapic*, signalizující většinou někdejší přítomnost jeru. Neznělou frikativní veláru přepisujeme sprežkou „ch“;
- b) Zkrácené hlaholské zápisy slov a tvarů nerozepisujeme. Apostrofy ponecháváme na původním místě, titly, pokud jsou na xerokopiích čitelné, značíme podtržením liter. Ligatury neoznačujeme – přepisujeme je jako sled liter;
- c) Nečitelné části hlaholského textu značíme tečkováním [s'sa cra izlva], částečně čitelné litery nebo skupiny liter vkládáme do kulatých závorek [(s)lvo gne].

2. Při analýze staroslověnských či církevněslovanských překladů biblických knih z latinského jazyka badatelé jako referenční latinský text mnohdy volí některou z dostupných verzí Vulgáty. V posledních desetiletích je to například tzv. stuttgartské vydání Vulgáty (*Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*, 1983), kritická edice, která usiluje o co možná nejvěrnější rekonstrukci překladu sv. Jeronýma z přelomu 4. a 5. století po Kristu a za nejlépe dochovanou verzi Jeronýmova textu pokládá *Codex Amiatinus* z počátku 8. století (1983, s. XXI). Ve starších paleoslovenistických edicích a studiích (do 60. let 20. století) bývalo citovanou verzí Vulgáty některé z řady vydání tzv. Sixto-klementiny, která od r. 1592 sloužila římskokatolické církvi jako standardní podoba latinského biblického textu (Stubhann 1992, s. 686) – teprve r. 1979 ji v této funkci nahradila Neovulgáta. Moderní ani starší edice Vulgáty však konkrétní latinské předlohy staroslověnských a církevněslovanských překladů plnohodnotně nahradit nemohou. Rozsahové, mluvnické a jiné rozdíly mezi překladem a zněním sledované edice

Vulgáty, jež nelze vysvětlit volnou translací „podle smyslu“, jsou obvykle jen registrovány s poukazem na neznámost konkrétní předlohy překladu. Tento postup je zcela korektní, domníváme se však, že v některých případech lze absenci originálu do jisté míry kompenzovat prostřednictvím různotočení Vulgáty.

Za základní latinský biblický pramen a zdroj variantních čtení jsme zvolili vatikánskou kritickou edici Vulgáty, konkrétně její 17. svazek, obsahující dvanáct knih tzv. Malých proroků (Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem, tomus XVII, 1987, dále VulgV). Z rozsáhlého souboru různotočení, jímž je edice opatřena, přihlížíme výlučně k variantám z rukopisných pramenů z 8.–13. století. Vzhledem k době vzniku charvátskohlaholského překladu čtení z knih Malých proroků (2. polovina 13. či první půle 14. století), v němž budeme hledat stopy vlivu variantních čtení latinské bible, různotočení z mladších latinských pramenů opomíjíme.

Překlad, který značíme GIL, svou latinskou předlohu tlumočil téměř doslovně (Línek 2008, s. 35–39), nejméně porušená čtení jednotlivých částí GIL tedy zřejmě dosti věrně vypovídají o rozsahu, mluvnické stavbě i slovosledu originálu. Toho lze využít. Části GIL, jež se zřetelně neshodují se zněním příslušných pasáží dvanácti sledovaných profetických textů ve VulgV, dosti pravděpodobně reflektují specifika skutečné latinské předlohy GIL. Takových úseků – viz ukázkou níže – jsme našli několik desítek.

Am 1,5

VulgV: de domo Voluptatis

I5: ot dmu pochoti i ljuboděně

Je zjevné, že ve vlastním textu VulgV nenajdeme tu část textu, již by bylo možné přeložit spojkou „i“ a následujícím tvarem Gsg neutra „ljubodějanyje“.

Mezi různotočeními VulgV se nám podařilo vyhledat celkem 29 variant, které svým rozsahem a/nebo mluvnickou stavbou objasňují nesrovnalosti mezi GIL a latinským zněním sledovaných proroctví. Různotočení jsme včlenili do textu VulgV a vytvořili tak 29 dílčích rekonstrukcí.

Ukázka rekonstrukce (RE) latinské předlohy GIL pro část verše Am 2,5

VulgV: de domo Voluptatis

RE: de domo Voluptatis {et luxuriae}

I5: ot dmu pochoti i ljuboděně

*Různotočení Vulgáta: voluptatis] et luxuriae add. Ω^{MSI}**

Různotočení GIL: ljuboděně] ljudečnění (!) Bb

Text GIL pochází z breviáře Illyrico 5 (I5). Pod čarou uvádíme odkaz na latinské rukopisné prameny, v nichž se variantní čtení části verše Am 1,5 nachází (Ω^{MSJ^*}), a různoctení GIL z ostatních sledovaných charvátskohlaholských pramenů.

Rekonstrukce, při nichž je uplatněno různoctení Vulgáty spočívající v adici části textu, jako je tomu v ukázce z Am 1,5, dle našeho soudu skutečně mohou zpřesnit naše představy o latinské předloze GIL a navíc dosti spolehlivě prokazují, že úseky textu GIL, které se při srovnání se zněním příslušných pasáží sledovaných prorockých knih v novodobé edici Vulgáty jeví jako přidané, nejsou vždy dokladem neobratnosti či svévole charvátskohlaholských překladatelů. Adiční různoctení Vulgáty, která jsme uplatnili při jedenácti rekonstrukcích, byla většinou nevelkého rozsahu. V jednom případě byl však rozsah variantního čtení tak velký, že nás přiměl k dílčímu přehodnocení dosavadních závěrů ohledně délky GIL.

Verš Hab 1,3 v GIL obsahuje pasáž, již jsme ve shodě s Helenou Bauerovou (Bauerová 1993, s. 59) pokládali za rozsáhlý opisovačský lapsus. Úsek textu se skutečně jeví jako část verše Hab 1,13 a celý verš Hab 1,14, jež byly nenáležitě vloženy mezi verše Hab 1,3 a Hab 1,4. Podle Josefa Vajse (Vajs 1910, s. XLVII) breviář Illyrico 5 obsahuje verše Hab 1,1–10, žádné nenáležité vložení jiných veršů Vajs nezmiňuje. Ukázalo se, že rozpor ve zjištěních Bauerové a Vajse byl zapříčiněn skutečností, že oba slavisté užívali jako referenční latinský text jinou edici Vulgáty. Vajs přihlížel k florentské edici Sixto-klementiny z roku 1844 (Vajs 1908, s. XII a XIII) s delším rozsahem verše Hab 1,3, Bauerová pak ke stuttgartské verzi (1983) s kratším zněním téhož verše. Verš Hab 1,3 z GIL a dílčí rekonstrukci jeho latinské předlohy uvádíme níže.

Hab 1,3

- VulgV: quare ostendisti mihi iniquitatem et laborem
videre praeda et iniustitia contra me
et factum est iudicium et contradictio potentior
- RE: quare ostendisti mihi iniquitatem et laborem
videre praedam et iniustitiam contra me
{quare respicis contemptores
et taces conculcante impio iustorem se
et facies homines quasi pisces maris
et quasi reptilia non habentia ducem}
et factum est iudicium et contradictio potentior
- I5: počto gi ěk ti (!) m'ně bezakonie i trudy
viděti · i plěň i neprvdu protivu m'ně
počto prezriši ostavlajučee ·
i mlčiši popirajučumu nečistivomu praydnago ·

i lica (!) čska ěk ribi mor'skie est.
 i aki d'vižučae se ne imuči knza-
 i stvorenь bis sudь i prerikanie silněši (!) ·

Různočtení Vulgáta: contra me] quare respicis contemptores et taces conculcante impio iustorem se et facies homines quasi pisces maris et quasi reptilia non habentia ducem *add.* RΩ^{SI}

Různočtení GIL: ěk ti] ěvi Pš Ox Lu Vt Bb I10 N2 Ba; viděti *om.* Vt N2; i² *om.* Pš Ox Vt Bb I10 N2 Ba; protivu] protu (!) Bb; prezriši] preziraeši Pš Ox, prozriši (!) Lu, prizraeši I10, priziraeši Ba; ostavlajučee] ostylaeši (!) I10; i⁴] im' (!) I10; nečistivomu] nečistomu Ox; čska] sutь *add.* Lu Vt Bb N2; est *om.* Ox Lu Vt Bb N2 Ba; aki] ěk Ox Lu Vt Bb N2 Ba; d'vižučae se] dvižučie se Vt N2, d'vižuča se Bb; imuči] imuče Ox Ba, imuča Lu Vt Bb N2; sudь *om.* N2; silněši (!)] silněše Ox Lu Vt Bb N2 Ba;

Pasáž „*quare respicis contemptores et taces conculcante impio iustorem se et facies homines quasi pisces maris et quasi reptilia non habentia ducem*“ tvořila součást verše Hab 1,3 nejen v Sixto-klementině, ale také v některých významných rukopisných Vulgátách ze třináctého století, které jsou řazeny k pařížskému typu bible (v různocšteních značeny siglou Ω). Je známo, že latinskou předlohou nejstaršího českého překladu bible byla Vulgáta vykazující četné známky příslušnosti k pařížskému typu (Pečírková et al., 2009, V/1, s. 13). Níže citované znění části verše Hab 1,3 z Drážďanské bible (dále DB) se rozsahem shoduje se zněním odpovídající pasáže téhož verše v GIL. Jde o text, který překládá pasáž „quare respicis... ducem“. Pozoruhodné je, byť jde jistě jen o náhodu, že oba překlady, staročeský i GIL, nesou stopy téměř identického překladatelského omylu: futurální slovesný tvar *facies*, „učiníš“ vykládají jako nominativ plurálu (GIL) či singuláru (DB) substantiva *facies*, „tvář“:

Hab 1,3 (text DB citujeme z Pečírková et al., 2009, V2, s. 78–79)

Procz hledař na potupcie a mlczyřl ano neprawy potlaczige řprawednyeyřfieho febe . A twarz (!) czlowieczy jako twarz (!) ryby morřke . a jako cztwerawee řtworzenye negmagyce wodcie .

Rekonstrukce vkládající různocštení Vulgáty do textu sledovaných prorockých knih ve VulgV byly několikerého typu:

- A) *rozsahové*, tj. spočívající v přidání (Aa) či odebrání (Ab) úseku textu ve shodě s různocštením;
- B) *morfologické*, realizované změnou jedné nebo několika mluvnických kategorií tvaru v textu VulgV (např. užitím plurálového místo singulárového tvaru);

- C) *lexikální*, při nichž lexém v textu VulgV byl ve shodě s různocněním nahrazen lexémem se zřetelně odlišnou sémantikou;
 D) *ortografické*, zaměřující ve shodě s různocněním zápis propria ve VulgV pravopisně odlišným zápisem.

Výše uvedené příklady dílčích rekonstrukcí předlohy GIL představují typ Aa. Následujícími ukázkami ilustrujeme způsob provedení jiných typů rekonstrukce:

Ukázka rekonstrukce typu Ab

Jon 2,2

VulgV: ad Dominum Deum suum

RE: ad Dominum

I5: k' gu

Různocnění Vulgáta: Deum suum om. Ω^M

Různocnění GIL: k' om. Lu

Ukázka rekonstrukce na pomezí typů B a C – změna v kategorii osoby je provázena užitím jiných posesívních zájmen

Abd 1,3

VulgV: exaltantem solium suum qui dicit in corde suo

R: exaltantem solium tuum qui dicis in corde tuo

I5: vznesenie přestola tvoego · iže gleši v s_{rci} t'voemь ·

Různocnění Vulgáta: suum] tuum $\Delta^{L^}M^2\Phi^{R2P}\Omega^J$; dicit] dicis $\Sigma^T\Delta^{LM2}M^2\Phi^{RP}\Psi^D\Omega^J$; suo] tuo $\Sigma^T\Delta^{LM2}M^2\Phi^{R2P}T^A\Psi^D\Omega^{SJ}$*

Různocnění GIL: vznesenie] vzneseniechъ (!) Lu; gleši] govoriši Bb

V tabulce uvádíme rozdělení rekonstrukcí (celkem 29) podle typu včlenění varianty do textu VulgV a podle příslušnosti užitých různotočení k typům Vulgáty.

Příslušnost užitých variant k typu Vulgáty:	Početní zastoupení typů dílčích rekonstrukcí předlohy GIL					
	Všechny typy 29	Aa	Ab	B	C	D
španělský	17	6	0	2	8	1
montecassinský	6	1	1	0	3	1
alcuinovský	11	1	1	1	7	1
orléanský	11	3	0	2	5	1
řezenský	4	1	0	2	1	0
svatohavelský	6	0	2	2	2	0
římský	10	2	0	2	6	1
pařížský	24	9	3	2	10	1

V sledovaném charvátskohlaholském překladu knih Malých proroků dominuje otisk vlivu „pařížských“ různotočení Vulgáty. 24 z celkového počtu 29 variantních čtení užitých k rekonstrukcím částí předlohy GIL pochází výlučně nebo mimo jiné z latinských rukopisných pramenů, které řadíme k pařížskému typu Vulgát (13. století).

3. Zohlednění variantních čtení Vulgáty přineslo ve specifickém případě analýzy charvátskohlaholského souboru čtení z knih Malých proroků, který vznikl jako překlad dnes neznámé latinské předlohy, dvojí užitek. Varianty k latinskému znění sledovaných prorockých textů ve Vulgátě napomohly k poznání charakteru úseků překladu, jejichž rozsah, smysl a mluvnickou stavbu nelze vysvětlit pouhým přihlédnutím ke stuttgartské verzi Vulgáty. Registrace původu a stáří různotočení Vulgáty, jejichž odraz najdeme ve sledovaném překladu, naznačila, že latinská předloha sledovaného překladu vykazovala nejvíce shod s pařížským typem Vulgát, který se zformoval ve 13. století.

Literatura

Charvátskohlaholské prameny:

Pd, Padovský breviář (pol. 14. století)	fol. 308a–308d
Pš, Pašmanský breviář (14. století či přelom 14. a 15. století)	fol. 179b–180c
I5, Breviář Illyrico 5 (1379)	fol. 234c–237b
Ox, Oxfordský breviář (1310, či spíše konec 14. století)	fol. 186c–188b
Lu, Lublaňský breviář (15. století)	fol. 256a–259d
Mo, Moskevský breviář (1442–1443)	fol. 244b–247c
Vt, Breviář Vaticano Slavo 19 (1465)	fol. 160a–161d
Bb, Bribirský breviář (1470)	fol. 88c–91c
I10, Breviář Illyrico 10 (1485)	fol. 166b–167b
Ba, Baromićův prvotisk (1493)	fol. 287c–289c
N2, Novljanský breviář II. (1493–1495)	fol. 253d–260d
II. Novljanski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495. Fototipsko izdanje. Zagreb 1977.	

Latinský biblický pramen (zdroj různocnění Vulgáty):

Biblia Sacra iuxta latinam vulgatam versionem ad codicum fidem iussu Pii PP. XI. cura et studio monachorum sancti Benedicti commissionis pontificiae Pio PP. X. institutae sodalium praeside Aidano Gasquet S. R. E. cardinale edita, tomus XVII, *Liber duodecim prophetarum* (1987). Romae: Libreria Editrice Vaticana, s. 75–271.

Další literatura:

- BAUEROVÁ, Helena (1993). *Slovanské překlady profetických textů v církevněslovanských parimejnicích a charvátskohlaholských breviářích*. Olomouc: strojopis habilitační práce.
- BAUEROVÁ, Helena (1996). Errata v charvátskohlaholských breviářích a jejich význam pro studium starozákonních textů. *Slavia*, 65, s. 295–304.
- Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*, editio tertia emendata (1983). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- LÍNEK, Josef (2008). *Překlad prorockých knih z latinské předlohy v charvátskohlaholských breviářích – Prophetiae minores*. Olomouc: strojopis disertační práce.
- PEČÍRKOVÁ, Jaroslava et al., eds. (2009). *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká s částmi Proroků rožmberských a Bible litoměřicko-třeboňské*. V/1 Izaiáš – Daniel. Praha: Academia.

PEČÍRKOVÁ, Jaroslava et al., eds. (2009). *Staročeská Bible drážďanská a olomoucká s částmi Proroků rožmberských a Bible litoměřicko-třeboňské*. V/2 Ozeáš – 2. Makabejská. Praha: Academia.

STUBHANN, Matthias et al. (1992). *Encyklopedie Bible*, 2. svazek, M–Ž. Bratislava: Gemini, s. r. o.

ŠAFAŘÍK, Pavel Josef (1853). *Památky Hlaholského písemnictví*. Praha: Tiskem císař. král. dvorské knihtiskárny synův Bohumila Haase.

VAJS, Josef (1908). *Propheta Ioel*. Veglae: Palaeoslov. Acad. Veglensis.

VAJS, Josef (1910). *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský* (Prvý breviář vrbnický). Praha: Královská česká společnost nauk.

Sigly citovaných rukopisných Vulgát:

Španělsko, 9.–10. století

Σ^T (*Toletanus*) Madrid, Bibl. Nac., Vit. 13–1 (Tol 2–1), Španělsko, před r. 988.

Δ^L (*Legionensis*) León, Capit. Cath. 6, Španělsko, 920.

Δ^M (*Aemilianensis*) Madrid, Academ. Hist. 20, Španělsko, kolem r. 900.

Monte Cassino, 11. století

–

Alcuinova recenze, Northumbrie a západní Francie, 8.–9. století

M (*Maurdrumni*) Amiens, Bibl. mun. 9, Francie (klášter v Corbie), před r. 781.

Φ^R (*Rorigonis*) Paříž, Bibl. Nat., lat. 3, Francie, Tours, okolo r. 835.

Φ^P (*Paulinus*) Řím, Abb. S. Pauli extra Muros, Francie, okolí Remeše, před r. 875.

Orléanská oblast, písaři biskupa Theodulfa, 8.–9. století

–

Řezno, 8. století

R (*Ratisbonensis*¹) Vídeň, Bibl. Nat. lat. 1218, Německo, Řezno, 8. století.

Svatohavelský typ, St. Gallen, 8. století

E (*Epternacensis*¹) Paříž, Bibl. Nat. lat. 9382, počátek 8. století.

Římský typ bible, 9.–11. století

Γ^A (*Abiasensis*) Milán, Bibl. Ambros., E. 53 inf., Itálie, 10. století.

Γ^D (*Bovin.*) Vatikán, Bibl. Apost., lat. 10511, Itálie, okolo r. 1100.

Pařížský typ bible, 13. století

Ω^M (*Mazarinaeus*) Paříž, Bibl. Mazar. 5, Francie, Paříž, před r. 1231.

Ω^S (*Universitatis seu Sorbonicus*) Paříž, Bibl. Nat., lat. 15467, Francie, Paříž, 1270.

Ω^J (*Correctorium S. Iacobi*) Paříž, Bibl. Nat., lat. 16721, Francie, Paříž, kolem roku 1250.

Ω Consensus codicum Ω MSJ.

Další značení:

mss. mnoho rukopisů

* u sigly rukopisu značí pasáž, která byla jedním písařem napsána
a druhým opravena

2 u sigly rukopisu značí pasáž doplněnou jiným písařem

On the possibilities of using variants in Vulgata Bible for analysis of Church Slavonic biblical translations

The treatise demonstrates the ways variants in the Vatican critical edition of the Vulgate can be used while analyzing Church Slavonic translations of biblical prophetic books (*Prophetæ minores*) incorporated in Croatian Glagolitic breviaries.

Mgr. Josef Línek, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
77180 Olomouc
josef.linek@upol.cz